

Kalkınma Düşüncesinin Gelişmesi

Doç. Dr. Halime OYGUR*

Kalkınma ve az gelişmişlik ile ilgili tartışmalar özellikle II. Dünya Savaşını izleyen yıllarda önem kazanmağa başlamış ve giderek iktisat literatürü içindeki yerini almıştır. Ancak bu, iktisat ilminin o tarihe gelinceye kadar, gelişme sorunuyla hiç ilgilenmediği anlamına gelmemektedir. Modern iktisadın önderi Adam Smith'in, 1776 yılında yayınladığı kitabının ismi dahi, bize bu konuda bazı ipuçları vermektedir. Kısaca, «Ulusların Zenginliği» (Wealth of Nations) olarak bilinen bu kitabın tam adı «Ulusların Zenginliğinin Özellik ve Nedenlerinin Araştırılması»dır. (An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations). Refah ya da zenginlik yaratmanın yollarını araştırırken, kapitalist bir ekonominin gelişme sürecini inceleyen bu çalışma Klasik Politik Ekonominin temelini teşkil etmektedir. Adam Smith'den başka D. Ricardo, R. T. Malthus, J. S. Mill gibi düşünürlerin görüşlerinden oluşan Klasik Büyüme Modeli de, yatırımların ve sermaye birikiminin etkileri üzerinde durarak, büyüme sürecinin nasıl ve hangi koşullar altında geliştiğini incelemiştir.

Bu çizgiler üzerinde gelişen iktisadi düşünce, 19. yy'ın sonlarına doğru köklü bir değişime uğramıştır. Marjinalist Devrim ile başlayan Neo-Klasik yaklaşım, bu tarihten itibaren iktisadi düşünceye egemen olurken Klasik Politik Ekonomi de rafa kaldırılmıştır.

Neo-Klasik Teori, bireysel faydasını ve kârını en üst düzeye ulaştırmak isteyen üretici ve tüketici davranışları incelemeye yönelmiş

(*) Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

ve bir yanda da kıtlık kavramını ön plana çıkarmıştır. Böylece mevcut kıt kaynakların alternatif kullanım alanları arasındaki dağılımı, iktisadın temel konusu haline gelmiş ve ayrıca konjonktürel dalgalanmaların nedenleri üzerinde durulmuştur. İşte böyle bir analitik çerçeve içinde, ekonomik sorunlara uzun vadeli bir perspektif içinde yaklaşan ve kaynakların miktar ve etkinliğini geliştirmeye yönelik çabaların yer almaması şaşırtıcı değildir.

1940'lı yıllarda çeşitli nedenler dünya kamuoyunun ve iktisatçıların ilgisini az geliştirmiş ülkelere yöneltmiştir.

Batıdaki bazı tıbbi gelişmelerin az geliştirmiş ülkelere aktarılması, bu ülkelerde büyük bir nüfus patlamasına yol açmıştır. Öteden beri Batı'nın çok gerisinde olan bu ülkelerde hayat standardının bu demografik gelişme nedeniyle dayanılmaz ölçüde düşmesi, bu ülkelerin sorunlarını gündeme getirmiştir. Öte yandan Batı toplumlarının ulaşmış olduğu maddi refah düzeyi de bir bakıma, sefalet ve yokluğun insanlığın kaçınılmaz yazgısı olmadığı bilincini uyarılmış ve ekonomik gelişmenin sağlyabileceği imkânlar, bir doğal hak olarak talep edilmeye başlanmıştı. Kitle haberleşme araçlarının gelişmesiyle gelişen bu bilinç, farklı gelişmişlik düzeyindeki ülkelerin Birleşmiş Milletler çatısı altında bir araya gelmesiyle güç kazandı. Ne var ki, Neo - Klasik ve Keynesyen analiz aletleri ile mücehhez iktisat teorisi, ilginin bu yana kaymasına hazırlıklı değildi. Bu durumda iktisat ilminin az geliştirmiş ülke sorunlarına iyiniyetle, fakat biraz acemice yaklaşması kaçınılmaz oluyordu.

Herşeyden önce, 1940'lı yıllarda iktisatçıları yönlendiren Neo-klasik ve Keynesyen düşüncenin varsayımları, az geliştirmiş ülkelerin gerçekleri ile bağdaşmıyordu. Ulusal ve uluslararası piyasaların tam rekabet koşulları altındaki etkin işleyişini varsayan bir anlayış ile, tamamen farklı özelliklere sahip az geliştirmiş ülkelerin incelenmesi mümkün değildi. Büyük ölçüde öz tüketim için üreten, monetize olmamış bu ekonomilerde rasyonel davranış, kapitalist girişimcinin faaliyet gösterdiği çok dar bir kesim için geçerli idi. Öte yandan alt yapının ve finans kuruluşlarının gelişmemiş olması da piyasada çeşitli aksaklıklara yol açıyordu. Neo - Klasik teorinin varsayımları ile gerçek hayat arasındaki bu çelişkileri gidermenin bir yolu, az geliştirmiş ülke gerçeklerini Neo - Klasik iktisadın kurallarına uyacak bir biçimde değiştirmektir. Nitekim o yıllarda birçok iktisatçı az geliştirmiş ülkelere, mevcut ekonomik yapılarını köklü

bir biçimde değiştirecek politikalar önermeğe başlamışlardı. Böylece tarım ağırlıklı bir ekonomik yapının sanayi kesimi lehine değişmesi sağlanacaktı. P. Rosenstein - Rodan, R. Nurkse, A. Lewis, R. Prebisch, H. Singer ve G. Myrdal gibi hemen hiçbiri Anglo Saxon kökenli olmayan bu iktisatçılar «yapısalcı» (structuralist) görüşün öncüleri olmuşlardır.

Aslında «yapısalcı» terimi akla hemen enflasyon olgusunu ve bu olgunun açıklanması için geliştirilmiş alternatif görüşleri getirmektedir. Nitekim 1950'li yıllarda Latin Amerika'daki hızlı enflasyon «yapısalcı» nedenlerle açıklanmaya çalışılmış ve böylece IMF önerilerinden kaynaklanan «parasal» yaklaşıma karşı çıkmıştır. İşte günümüzde de etkili olmaya devam eden bu görüşün temelleri 1940'larda atılmış, «yapısal» terimini hiç kullanmamış olsalar bile, sözünü ettiğimiz bu iktisatçılar, «Yapısalcı» yaklaşımın temel hipotezlerini geliştirmişlerdir.¹

Yapısalcı yaklaşım, bazı ekonomilerin esnek olmayan katı bir yapıya sahip olduğunu kabul etmektedir.

Bu ülkelerde kaynaklar miktar ve etkinlik açısından yetersizdir, üretim faktörlerinin mobilitesi sınırlıdır ve alt yapı gelişmemiştir. Çeşitli darboğazlar ve aksaklıklar gelişme çabasını engellemektedir. Başka bir ifade ile iktisadi kalkınmayı sağlayacak kaynakların arz esnekliği çok düşüktür. Aynı esneklik düşüklüğü talep açısından da geçerlidir. Arz ve talebin fiyatlar karşısında duyarsız ya da az duyarlı oluşu ise, yapısal dönüşümün piyasa güçleri vasıtasıyla gerçekleşmesini zorlaştırmaktadır. Böylece Yapısalcı yaklaşım, temel varsayımları nedeniyle piyasa mekanizmasına bir güvensizlik duymakta; en azından bu koşullar altında piyasa güçlerinin yetersiz kalacağına inanmaktadır.² Bu durumda, işlevini tam olarak yerine getirmeyen piyasa mekanizmasına şu veya bu şekilde müdahale etmek zorunlu görülmektedir. Kısacası, Yapısalcı yaklaşım, sanayileşme çabasının bilinçli ve güdümlü bir ortam içinde sürdürülmesini önerirken bir çeşit planlı ya da koordine bir kalkınma politikasını savunmaktadır.

(1) H. B. Chenery, «The Structuralist Approach to Economic Development», AER, May 1965.

(2) I. M. D. Little, *Economic Development*, Basic Books, New York 1982, s. 21.

1940 ve 50'lerde oluşan bu yaklaşım içinde, Dışsallıklar (Externalities), Büyük İtiş (Big Push), Dengeli ve Dengesiz Büyüme (Balanced and Unbalanced growth) gibi kavramlar önem taşımaktadır. 1943 yılında yayınlanan makalesi ile kalkınma iktisadının önderliğini yapan P. Rosenstein - Rodan, yatırımların talep açısından tamamlayıcılık sağlayacak bir biçimde dağıtılmasını zorunlu görmekteydi. Rosenstein - Rodan ayrıca, bu yatırım hamlesinin belli bir büyüklükte olması gereğini de vurguluyordu.³ Daha sonraları H. Leibenstein tarafından geliştirilen Minumum Kritik Hamle Tezi (Critical Minumum Effort Thesis) ile R. Rodan'ın «Büyük İtiş»i arasında bir benzerlik olduğunu söylemek mümkündür.⁴

Yapısalcı ekolün bir başka temsilcisi R. Nurkse'ye göre, az gelişmiş ülkeler için kısır döngüden kurtulmanın yolu, yatırımların dengeli bir biçimde dağıtılmasıdır. Düşük gelir seviyesine bağlı olarak iç talebin yetersiz oluşu ve bu talebin dış ilişkiler —yani ihracat— yoluyla genişletilmesinin zorluğu karşısında Nurkse, kalkınma hamlesinin başarısı için iç piyasanın dengeli bir biçimde geliştirilmesini, zorunlu görmektedir.⁵

Nurkse'nin Dengeli Büyüme yaklaşımı temelde, Dışsal Ekonomiler kavramına dayanmaktadır. İktisat literatüründe ilk kez A. Marshall tarafından kullanılan bu kavramla ilgili karışıklıklar, T. Scitovsky'nin 1954 yılında yazdığı makalesi ile giderilmiş ve «Dışsallıklar» kalkınma kuramının vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir.⁶

Yine aynı yıllarda çalışmalar yapan H. Chenery ise, az gelişmiş ülkelerde, kaynakların Pareto optimalitesini sağlayacak bir biçimde dağılımının mümkün olacağına dikkat çekmekteydi.⁷ Chenery'e göre, faktör mobilitesinin ve piyasaya giriş çıkış serbestinin sınırlı oluşu, tam ve mükemmel bilgi akışının sağlanamaması

-
- (3) P. Rosenstein - Rodan, «Problems of Industrialisation of Eastern and South Eastern Europe», *Economic Journal*, June - Sept. 1943.
 - (4) H. Leibenstein, *Economic Backwardness and Economic Growth*, N. Y. John Wiley and Sons 1957.
 - (5) R. Nurkse, *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*, Oxford, B. Blackwell, 1953.
 - (6) T. Scitovsky, «Two Concepts of External Economics», *J. of Political Economy*, April 1954.
 - (7) H. B. Chenery, «The Role of Industrialization in Development Programmes», *AER*. May 1955.

ve tekelleşme eğilimlerinin mevcudiyeti gibi nedenlerle, az gelişmiş ülkelerde piyasa mekanizması ile kaynak dağılımı arasındaki bağ zayıftır. Piyasadaki fiyatlar çeşitli nedenlerle gerçek kıtlığı yansıtmamakta ve dolayısıyla girişimciye «doğru» sinyaller vermemektedir. Bu koşullar altında Chenery, kaynak dağıtımının piyasa fiyatlarına göre değil, gerçek kıtlıkları yansıtan gölge fiyatlarına göre yapılmasını önermiştir.

Endüstriler arası ilişkilerin önemini vurgulayan bir başka çalışma da A. Hirschman tarafından yapılmıştır.⁸ Hirschman'a göre kalkınma, düşük gelir düzeyindeki dengeden, yüksek gelir düzeyindeki dengeye geçişi sağlayan tek aşamalı bir süreç değildir. Aksine gelişme, ancak, dengesizliklerden oluşan dinamik bir süreç içinde mümkün olacaktır. Sektörler arasındaki farklı gelişmişlik düzeyi ile belirlenen dengesizlik, Hirschman'a göre geride kalan sektörü harekete geçiren itici bir güç oluşturmaktadır. Bu süreç içinde yatırımların yeni yatırımları uyarması, ileriye ve geriye doğru bağlantılar (forward and backward linkages) yoluyla olmaktadır. Hirschman'ın bu analizinde, ithalat ikamesine dayalı bir sanayileşme temel alınmaktadır.

İthal ikamesi ve korumacılık gibi kavramlar, akla hemen R. Prebisch, H. Singer ve G. Myrdal gibi, kalkınma olgusuna dış ekonomik ilişkiler açısından yaklaşan iktisatçıları getirmektedir. Daha 1950 yılındaki çalışmasıyla H. Singer, uluslararası ticaretin ve yabancı sermaye yatırımlarının az gelişmiş ülkelere fazla bir yarar sağlamadığını ve hatta bu ülkelerin sanayileşmesini engellediğini öne sürmekteydi.⁹ Singer böylece, mukayeseli üstünlükler ilkesi doğrultusundaki serbest ticaretin her iki tarafa da yarar sağlayacağı ve «büyümenin motoru» olacağı şeklindeki klâsik görüşe karşı çıkmış oluyordu.

R. Prebisch ise aynı çizgideki çalışmalarını, Birleşmiş Milletlerin Latin Amerika Ekonomik Komisyonundaki görevi çerçevesinde yapmıştır.¹⁰ R. Prebisch'in dış ticaret hadlerinin birincil mallar

(8) A. O. Hirschman, *The Strategy of Economic Development*, New Haven, Yale Univ. Press, 1958.

(9) H. Singer, «The Distribution of Gains Between Investing and Borrowing Countries», *AER*, PaP, May 1950.

(10) U.N. Dept. of Ec. Affairs, *Relative Prices of Exports of Imports of Underdeveloped Countries*, New York, 1949, ve *The Economic Development of Latin America and its Principal Problems*, 1950.

üreten ülkeler aleyhine döndüğünü gösteren çalışması daha sonraları birçok eleştirilere hedef olmuştur. Ancak, «ihracat karamsarlığı» ile birlikte bu görüş, 1950 ve 1960'larda birçok az gelişmiş ülkenin ekonomi politikasını etkilemiştir. Bir yandan gelir ve fiyat esnekliklerinin düşük oluşu nedeniyle ihracat gelirlerinin sınırlı kalması, öte yandan ithalat gereksinimin hızla artması karşısında Prebisch, az gelişmiş ülkelere, koruma altında gerçekleşecek ithal ikameci bir sanayileşme öneriyordu.

1950'li yıllarda kalkınma meselesinde Yapısalcılardan oldukça farklı yaklaşan bir isim de, Amerika'lı iktisat tarihçisi W. W. Rostow'dur.¹¹ Ekonomik Büyümenin Aşamaları adlı ünlü kitabında da belirttiği gibi Rostow, az gelişmişlikten gelişmişliğe geçiş sürecinin birbirini izleyen beş aşama içinde tamamlanacağına inanmaktadır. Kalkınmanın, «gerekli» koşullar sağlandığı takdirde adeta otomatik olarak gerçekleşeceğini kabul eden Rostow modelinde büyüme sürecini etkileyen en önemli faktörler, yatırımlar ve sermaye birikimidir. Öncü sektörlerinin gelişmesi de, Take-off için gerekli koşullar arasında yer almaktadır.

Avrupa'nın savaş sonrası yıllarda Marshall yardımı ile sağladığı hızlı gelişme, hiç kuşkusuz Rostow'un düşünce yapısı üzerinde etkili olmuştur. Dışarıdan enjekte edilen sermaye ile sanayiini hızla geliştiren Avrupa ülkelerinin bu başarısı, az gelişmiş ülkeler için bir örnek teşkil edemez miydi? Söz konusu ülkelerin, Batı Avrupa'daki yetişmiş insangücü potansiyeline, kültür ve teknoloji birikimine, piyasa ve kurumsal yapısına sahip olmadığı gerçeğini gözardı eden bu düşünce tarzı, o yıllarda «kalkınma için dış yardım» fikrinde hizmet etmiştir. Kalkınmayı zamanın bir fonksiyonu olarak gören ve bütün ülkeler için geçerli, genel bir gelişme modeli olma iddiasındaki Aşamalar Teorisi, metodolojik ve ampirik yönden pek çok eleştiriye hedef olmuştur. Daha da önemlisi, günümüzde az gelişmiş ülkelerin içinde bulunduğu koşullar, gelişmiş ülkelerin kalkınma çabalarının başlangıç yıllarındaki ortamdan çok farklıdır. Nüfus, doğal kaynaklar, teknoloji ve uluslararası ilişkiler, günümüzde az gelişmiş ülkelerin kalkınma çabaları açısından olumsuz bir ortam yaratmaktadır. Böyle bir başlangıç noktasından ha-

(11) W. W. Rostow, *The Proses of Economic Growth*, London, Oxford Univ. Press, 1953 ve *The Stages of Economic Growth*, Cambridge, Cambridge Univ. Press 1960.

rekete eden az gelişmiş ülkelerin Rostow mantığı doğrultusunda, bugünün gelişmiş ülkelerinin 100 - 150 yıl önceki performansını tekrarlaması mümkün olmamaktadır.

1962 yılında yayınlanan kitabında A. Gerschenkron, az gelişmişliğin kökenlerini araştırırken, her ülkeyi kendine özgü koşullar altında ve tarihî bir perspektif içinde inceleme yoluna gitmiştir.¹² Her ülkenin geri kalmışlık derecesinin, (Degree of Backwardness) kalkınma süreci üzerinde etkili olduğunu savunan Gershenkron, gelişmekte olan ülkelerin «geri kalmışlığın avantajından» yararlanabileceğine de işaret etmektedir.

1960'lerden başlayarak, az gelişmişlik olgusu yeni ve farklı bir bakış açısı ile incelenmeğe başlamıştır. Az gelişmişliğin kökenini ve sürekliliğini dış ekonomik ilişkilerde arayan bu yaklaşımın temelini, daha 1950'lerde Amerikan solunun önderlerinden P. Baran atmıştır.¹³ Genelde Neo - Marxist çizgide olan, fakat aralarında önemli sayılabilecek farklılıklar bulunan bu grupta S. Amin, F. H. Emmanuel, A. G. Frank, O. Sunnel ve S. Hymer gibi isimler bulunmaktadır.

Bağımlılık Teorilerinin (Dependency Theories) önemli bir özelliği, az gelişmişlik olgusuna tek tek ülkeler açısından değil, bir dünya bütünü içinde yaklaşmalarıdır. Başka bir ifade ile, bu yaklaşım içinde geri kalmışlığın nedenleri, uluslararası kapitalist sistemin işleyişinde aranmaktadır. Bazı ülkelere büyük refah zenginlik ve güç kazandırmış olan bu sistem, bu başka grup ülkenin gelişememesinde temel etken olmuş; üstelik sistemin özündeki ilişkilere bağlı olarak, az gelişmişlik pekişerek sürekli hale gelmiştir. Kısacası kapitalist sistem, uluslararası düzeydeki işleyişi ile, hem gelişmişliğin hem de az gelişmişliğin yaratıcısı olmaktadır. Somut olarak merkez - çevre (Centre - periphery) ilişkisi şeklinde ortaya çıkan bu düzen içinde, çok uluslu şirketlerin önemli bir yeri vardır.

Salt iktisat dışında, Uluslararası İlişkiler, Siyaset ve Sosyoloji öğelerini içeren Bağımlılık Teorileri ile Ekonomi Politik, İktisat literatürü içindeki yerini yeniden almış bulunmaktadır.

(12) A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass. 1962.

(13) P. Baran, *The Political Economy of Growth*, New York, Monthly Review Press, 1957.

Kalkınma Teorilerini yönlendiren düşünce akımları gibi, kalkınma politikaları ve stratejileri de zaman içinde ve iktisadi olaylara paralel olarak değişime uğramıştır.

1950 ve 60'lı yıllarda, özellikle birçok Latin Amerika ülkesi tarafından benimsenen ithal ikamesine dayalı içe dönük sanayileşme stratejisi, bir süre sonra ciddi sorunlarla karşılaşmıştır. Çoğu kez genel korumacılık uygulaması altında ve «rastgele» bir biçimde gelişen ithalat ikamesi, bu ülkelerde amaçlanandan çok farklı, verimsiz ve sorunlu bir sınai yapıya yol açmış ve giderek ciddi ekonomik darboğazlarla tıkanmağa başlamıştır. Aslında bir ölçüde uygulamadaki aksaklıklar ve egzojen faktörlerin etkisiyle ortaya çıkan bu sorunlar iktisatçıları ve az gelişmiş ülke yöneticilerini, yeni politika arayışlarına itmiştir. Bu çerçevede, kaynak israfına yol açan korumacı bir iktisat politikası yerine, dış dünyaya açık, uluslararası işbölümü ile uyumlu, daha liberal bir gelişme modelinin az gelişmiş ülke çıkarlarına uygun olacağı düşünülmeye başlandı. Özellikle G. Kore, Taiwan ve Hongkong gibi bazı ülkelerin deneyimlerinden hareketle, ihracatın uygun ve politikalarla teşvikini ve ithalatta liberalizasyonu öneren iktisatçıların arasında I. Little, J. Bhagwati, A. Krueger ve B. Balassa'yı görüyoruz.¹⁴ İktisat politikaları ile ilgili bu gelişme, piyasa mekanizmasının üstünlüğüne inanan Neo-Klasik mantığın, iktisadi düşünce içinde yeniden etkili olmağa başladığını göstermektedir.

Bu kısa çalışma, kalkınma konusuyla ilgili teorik görüşlerin ve uygulamaya dönük politikaların, zaman içinde değiştiğini ortaya koymaktadır. Hiç kuşkusuz gerek ülkelerin kendi büyümesindeki gerek uluslararası boyutlardaki iktisadi olaylar, konu ile ilgili teori ve politikaların oluşumunda etkili olmuşlardır. Öte yandan, az gelişmişlikten kurtulma çabası içinde benimsenmiş kalkınma stratejileri de, iktisadi düşüncelerdeki gelişmeleri yansıtmaktadır. Kısaca, iktisadi düşünce ve iktisadi olaylar arasında iki taraflı bir etkileşim söz konusudur ve kalkınma, buna güzel bir örnek teşkil etmektedir.

(14) A. O. Krueger, *Liberalization Attempts and Consequences*. New York, NBER, 1978. J. Bhagwati, *Anatomy and Consequences of Trade Control Regimes*, N. Y. NBER, 1978, B. Balassa, «Exports and Economic Growth: Further Evidence», *J. of Development Economics* (5) 1978.